

VÕLU EESTIS

175. See oli aprillis 1840, kui Saaremaa populaarne (kaheksakordne!) “lantmarssal” ja Kuivaste parun Peter Wilhelm von Buxhoevden luuletas terve vemmälvärsilise “poeemi” selleks, et pildistada Tallinna saksakeelse nimetuse Reval põlvnemist eesti sõnust röövli elu (“elu” tõlgitseb saartel teatavasti ka maja) ja Saaremaa nime Ösel põlvnemist sõnust “öse ello”, s. t. ööse elu. Selles käsikirjalises poemis ta mainib esimesena eesti kirjanduses ka sõna võlu, jutustades röövlist:

Seäl kohtas seisis röövli ello
Seest aast on tuhat aastad jubba
Ta olli keige surem wõllo
Ning Torapilla andis lubba,
Et, nago kotkas pilwe alt
Toukab äkkist luige peäle
Rööwlil olli melewald,
Tappa, kus ta kulis heäle.
GEG, EH 159 < Sa.

Kuid juba ammu enne võlu eesti luulekeelde jõudmist selle sõna on kinnistand trükipaberile E. Gutsleff oma grammatika sõnastikus aastal 1732 (E. Gutsleff, Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache lhk. 211): wõllo ‘eine alte Hexe’. Ja Gutsleffile viidates noteerib selle ka Wiedemann (EWb): võlu ‘Hexe’, võluma=võlama ‘hexen, zaubern’, võlaja ‘Hexe, Zauberer’, ära võlama ‘behexen, verhexen, verzaubern’. Edasi võlu-sõna tarvitab saaremaalane O. Kallas (O. Kallas, KrMr 60: “Ebausjuured käivad siin veel sügavalt; võõras oli juba vanast võlu; mina olen rahva silmis nõid.”), kuna teine saaremaalane, keeleuenduse isa Joh. Aavik, ja muhulane V. Grünthal-Ridala toovad noor-eestlaste kirjakeelde verbi võluma ‘nõiduma, köitma, kütkestama’ ja loovad adjektiivu võluv tähenduses “veetlev, kütkestav, nõiduslik” (Teatavasti noor-eestlased pidid ju varustama algul oma raamatud tundmatute sõnade seletustega, ja nõnda õpetab ka Ridala (Kauged rannad, 1914. a.), et Saaremaa sõna võluma tähendab ‘nõiduma’ (esineb ta luulelises Kevad I, lhk. 22). — Olgu nenditud ühtlasi, et adjektiivse partitsiibi võluv rahvapärasuse kohta puuduvad igasugu teated), — tänapäev need ongi juba üldtuttavaid sõnu kirjanduslikule publikule. Võluv-sõnast on tuletet edasi ka võlustus, on konstrueeritud isegi võlutulg (Näit. Joh. Semper, Hiina kett (1918), lhk. 113: “Ma olin veel üleni läbi imbunud oma kujuteldavast ideaalist, sellest, missugune pidi Evi olema, olin täiesti selle võlutulga all, nii et ma ei osanud veel ühtki joont leida temas, mis ainult tema oma oleks olnud.”) ja verb võlunema (Nimelt K. E. Sööt oma luulelises “Laul” (Laulupeo album, 1928, lhk. 6):

Võluneva võidu õnne,
Helkineva elu õnne)

ning lõpuks on loodud -ur tuletamise palavikus ka võlur (Näit. päälkirjatab “Päevaleht” nr. 209, 1925. a.: “Katked vanarahva juttudest. Saarlased võluritena.” “Võluriks” on ristitud eestikeelses tõlkes ka Edgar Wallace’i kriminaalnäidend “The Ringer” (esitet “Vanemuises” sügishooajal 1927), olgugi, et ingliskeelne päälkiri seda kuidagi ei õigusta. Võlur esineb aga isegi juba käsikirjalises Valga õpilaste ajakirjas “Viirastus” nr. 7 (1925) jne.).

Võlu kõrval Wiedemann oma sõnastikus noteerib veel lõunaeestilise (dörptestnisch) sõnakuju võhl: võhlu (võlhu) ‘Hexe, böser, unerträglicher Mensch’ ja verbi võhlitsema, võhritsema ‘unruhig, viel-geschäftig sein’. Samuti võhl-sõna esineb suurtes lõunaeesti rahvalaulude köitmeis, mis toimetas trükki meie vanavara-koloss Jakob Hurt. Näiteid:

26 Ega või võhlu’ nätä,
Külä kade’ kaeda.

Hurt, VK I 28 (26) < Põlva (tütre tänulaulus emale imetamise ja söötmise eest).

39 Olõ-õs täll pihta pihlapuinõ,
Jala-as talla’ tammõ laastu’,
Sõrmuskundi’ kuzlapuidzõ’,
42 Võhlu’ sei’ tedä võizimõs.

Hurt, SL I 434 (400) < Lazarevo (söttavõetud isatust pojast laulus “Kolm vaest”).

On otse imestustäratav, et pääle mainitud raamatute võlu ega võhlu ei käsitleda enam kuskil meie folkloristlikus kirjanduses: teda ei tunne põrmugi ei Saaremaa rahvaluule spetsialistid Luce ega Holzmayer (Võib-olla just sellepärast Luce ega Holzmayer ei mainigi võlu sõna, et see neile liiaks tavaline tundus?), ei Läänemaa folklorist Russwurm ega isegi universaalne Eisen mitte, kes kaevelnud meie vanavara hiiglalademeist päevavalgele muidu küll nii rikkalikult igasugu kullaliiva. On iseloomustav, et Wiedemanngi (LdE 209) noteerib võlu ainult vanasõnade hulgas: “Võhlul ei kazu vil’ja, ja kadehel ei kazu kai’ja” (eL — sellest vt. alamal lhk. 116). Alles hiljem puudutavad sõna keelelist külge — ja sedagi ainult möödaminnes — meie lingvistid Kettunen (L. Kettunen, Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des Kodaferschen Dialekts 78) ja Saareste (A. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I 71).

Aga kuigi võlu on jäänd meie vanavara uurijail kahesilmavahеле, ometi see on raskekaaluga mütoloogiline mõiste, mida tuntakse üldiselt meie kahes üksteisest praegu täitsa eraldet kultuurirajoonis: 1) saartel ja 2) Võru-Setumaal (Sõna esinemise kohta mujal Eestis pääle saarte ja Võru-Setu on ainult väheseid kahtlasi andmeid. — “Vaba Maa” nr. 190, 1926 a. trükib kirja Läänemaalt “Elu-olu Massus” ja jutumärgitab säääl otsekohe: “Väga kardetakse loomade “võlumist””. Kuid harilikumalt öeldavat säääl siiski “nõid” ja “nõidama” (ERA II 4, 65 < Hanila). Teine teade põlvneb Jürist: “Võlu olevat meesnõid, kes arstib haiguse sõnadega, posimisega, silitamisega; mõnikord tarvitab ka abinõusid, näit. seob ümber punase lõnga; tegevus olevat umbes Juhani Aho Panu taigade taoline; tavalisem nimetus olevat vist siiski “hambamees” (L 394 < A. Tiitsmaa). Keegi vana hiidlane kuulnuvat võlu-sõna esimest korda elus alles Tallinna rannas, kus keegi (Viimsi?) kalur siunand teist: “Ta kurat on mu võrgud ära võlund!” (L). Ja kuigi trükipaberil see sõna alles hiljuti esines haruldusena, seda harilikum ta oli alles hiljuti ja on veelgi rahvasuus, kuni usk võlusse püsis (või püsib!) vankumatuna. Võlu rahvapärasust (ja vanadust) osutab eestkätt juba ta esinemine rahvalauleski. Eriti silmapaistvad on siin vaeslapse laulud päris- ja võõrasvanemaist, kus võõrasema või -isa siunatakse võluks niihästi Saare kui ka Võru-Setu laulurepertuaaris. Vaadagem üksikuid näiteid:

Võras Emma, völluda
 Võras issa vägga kurri
 EKS 4° 2, 245 (6) < Saaremaa.

Võõras õks esä, võhla esä,
 Võõras võhla armukene
 EÜS I 758 (4) < Hargla.

Võõras emä, võhlu emä
 Võõras võhlu armuline
 EÜS I 762 (24) ja 782 < Hargla.

On tähtis nentida, et samade vaeslapselaulude teisendeis mujal maakondes esineb võlu (alias võhlu) asemel harilikult adjektiiv võigas, näit.:

Võeras eite, võegas eite,
 Kuulis mind koju tulema
 EÜS VIII 880 (551) < Peetri.

Mull võeras memm on võigas memme
 H II 74, 413 (2) < Maarja-Magdaleena.

Pääle vaeslapselaulude võlu esineb veel muiski laulutüüpes nagu näit. järgmises (vt. ka eelpool esitet VK ja SL näiteid):

Vellekene, ellekene,
 Kui sa lätsi naista kosima,
 Kabu armast kauplema,
 Pani sa sii kübärälle,
 Kalõvatsõ ümbre kaala.
 Kiti sa tsia’ sillan magava,
 Varsa’ võtva võsastigun.
 Sai sul nainõ naidõtus,

Kabu armas kaubõldus,
Pani sa keudse kübärälle,
Kablatükü ümbre kaala.
Sul siu' sillan magasõ',
Võhlu' võtva võsastigun.

ERA II 2, 161/3 (3) < Urvaste, V.-Antsla.

Kuni vastavate laulude tekkimis- ja levimislugu uurimata, ei saa väita lõplikult, milline sõna-redaktsioon kuski algupärasem (võigas-sõna, muide, on tuttav küll ka saartel ja võru-setu murdes). Võimalik, et lauluteisendite üksikasjalikum analüüs avardab võlu-sõna geograafilise levimisala endisel ajal praegusest tõesti vast ehk laiemalegi (Väärtuslikku lisamaterjali võiks anda ka meie paiganimede süstemaatiline uuring. Nii näit. tuntakse Tarvastus paiganime Võluste: “Kohab Virtsjärvi Võluste küla alt Kalevipoja kivi kohalt, sõs lääb kurjile ilmule ja vihmale. Kohab aga Võluste jõe suust, sõs — kuivile ilmule” (H II 25, 587 (62) < Tarvastu). Mis tüvele viitab see “Võluste”?!), kuid tänapäevases rahvakeeles see piirdub nähtavasti ometi ainult kahe mainitud rajooniga, mille põhjalikumale vaatlusele nüüd siirdugemgi.

176. “Ega s’ Saaremaal ju nõidumisest nõnda palju kõneldagi — säääl on ikka võlumine ja võlu” (L < Kihelkonna, Põide, Muhu). Ning tõepoolest, võlu näikse Saaremaal peaaegu tavalisem ja omasem ebaus sõna kui nõid, olgugi et tuntakse muidugi küllalt ka nõida ja tehakse vahetki nende vahel, nagu alamal näeme. Võlu esinemisalaks on kogu Saaremaa (Sisulised teated puuduvad senini veel ainuüksi Mustjala kihelkonnast, kuid Saaremaad hästi tundvad isikud nendivad sõna esinemist sääälgi), Muhu, Kihnu ja Hiiu (murdeti õ asemel ö). Hiius sõna tarvitetakse nähtavasti siiski harvem (Põhja-Hiius ta on sootu võõras) (ERA II 1, 613 (14) ja 664 (27)) ja teda nimetetakse säääl mõnikord otsekohe saarlaste sõnaks (L < Emaste, Reigi). Üldse tundub, et kaugelt enam kui võlust isikuna kõneldakse võlumisest ja “äravõlumisest” tegevusena, s. t. et verb võluma (Ainult Wied, EWb tunneb paralleelkuju võlama) on populaarsem kui substantiiv.

Võlu tähendus ja olemus näikse saartel üldiselt üsna selge: see on lihtsalt nõia lokaalne nimetus, kuna võlumine tähendab nõidumist ja üldse igasugu maagiliselt mõjuvat toimingut, s. t. “võlumine” saartel tõlgitseb sisuliselt täitsa sedasama mis liivi maht’õmi (vt. § 150). Nõnda noteeribki juba Saarest (LVK I 71): võlu, kuri nõid, kellel sant silm, kes kurja teeb’, võluma ‘kurjalt nõiduma (Anseküla); võlu ‘kuri nõid’ (Karja); va võlu inimene, kurja sõnaga inimene’, võlus mo loomad ära ‘nõidus’ (Käina); sie ond üsä võlu ‘nõid’, võlutama, nõiduma (Kihnu) (Muide ainus teade sellekujulise verbi olemasolust). Sõrves väidetakse lausa: “võlu on seesama mis nõid; võlub, s. t. teeb mulle midagi alba oma tempudega; oh, tema osab võluda veel!” (L < Anseküla). Samuti Hiius: “võlujad on nõiad, võlumine on nõiamine” (L < Emaste) (Vt. ka ERA II 1, 725 (12): “võlu või nõid on üks” (Emaste)). Sageli võlu on muutund lihtsalt sõimusõnaks: “oh sa kuradi võlu!” (L < Anseküla, Muhu, Emaste); öeldakse isegi peavõlu: “oh sa kuradi peavõlu!” (L < Emaste) (Vrdl. Setus kuradinimetusi pääjüngre, päävainlane jne. Poolvõlude st vt. § 179 (L 66 < Põide)).

Ometi ei identifitseerita võlu nõiaga mitte alati täielikult, vaid sageli tehakse nende vahel ka teatud vahet. Meie päevil see vahe on nähtavasti küll tuhmumas, sest mõiste isegi ju jääb järjest enam unarusse, kuid mõningaid viipeid sinna poole leidub veel siiski. Tabava pildi Saaremaa võlust 1880. aastate paigu maalib meile kirjanik J. Mändmets järgmises kirjelduses.

VÕLU OLEMUSEST JA SÕNAMISEST

Võlu oli naisterahvas, kelle pahatahtline ja halb iseloom oli laialdaselt ümbruskonnas tuntud. Võlu ei tarvitanud oma eesmärkide saavutamiseks mingisugusid abinõusid peale eemalt posisemise. Igakord ei tarvitsenud ta lausuda midagi kõvasti, aga võis ometi tähele panna pea alati ta huulte liikumist ja võõriti, vaenulist vaadet. Suurtes, rahvarohketes perekondades võlut ette ei tulnud (vähemalt mitte minu teada), vaid ta elas kas üksinda või vähemalt ühe kaaslasega kusagil kõrvalises kohas saunas. Võlu seisis üldiselt põlguse all ja teda ei nähtud kusagil heameelega. Võlumise võimalus oli rohkem nagu külge sündinud anne ja minu arvamise järele ei saanudki seda õppida. Sellest see siis ka tuli, et juba taheti tunda ära lapsestki, et temast kasvab võlu. Üks tundemärk oli igatahes ristikasvanud puserdi hambad. Ka oli võlul alati vaenulik, ebasõbralik altkulmu vaade. Ka võlu naeratus oli niisugune, mis ajas ühel õigel perenaisel meele väga rahutuks. Võlut kartsid isegi karjalapsed ja pidasid paremaks teda eemalt nähes jooksta põõsaste taha peitu.

Võlu pahategemise valdkonda käisid kõige pealt noored ja väiksed loomad. Ta ainuke kiituse sõna põrsaste kohta pani need kõnni, sünnitas kärnasid ja see tuli küll ka niigi, et võlu ise ei tahtnudki teha

halba. Aga ta suul ja sõnal, olgugi kiidusõnad, oli niisugune tagajärg. Lambad pani ta kärna, oma villa närima ja lehmade piima ajas ta rikki, venima. Vasikatele oli võlu silm ja sõna iseäranis kardetav, pani nad puhutusse. Üldse oli üks silmavaate üldisemaist tagajärgedest täid. Võlu poolt saadetud haiguste vastu oli väga raske võidelda. Ainult niisugused targad olid olemas, kes suutsid ta hävitada ja halvava mõju eemaldada ja juba haigeks jäänud loomad tõbest vabastada.

Näitus. Kord tuli võlu R. Leen S. peresse. Oli ilus kevadine päev, perenaine jootis lehma alt äravõetud vasikat laudas piimaga. Oli tore ärik-vasikas. Seal tuleb Leen laudauksele, vaatab veidi altkulmu ja lausub siis: “Küll Teil on aga ilus priske vasikas.” Sellest saati ei võta vasikas enam piima tilka. Küll ajas perenaene talle sõrmed suhu, et hakkaks imedes jooma, aga vasikas puristab. Ei võta. Jääb teine päevpäevalt lahjemaks, aga jooma ei hakka. Viimaks polnud muud teha, kui tuli ära tappa. — Sel puhul ei võinud võlul Leenul olla mingit vaenu S. pere perenaise vastu, vist ei tahtnudki ta teha noorele loomale halba, aga see sõna tuli tal suust niisugusel silmapilgul, kus sellel oli säherdune halvav mõju.

Sellest ja teistestki juhtumistest võin järeldada, et võlumine ei seisnudki võluja isiku tahtmisega alati kokkukõlas, vaid ta suuliikumine, vaade ja võib olla isegi mõte tegid ka siis paha, kui ta seda ise vahest ei tahtnud. Võiks vahest järeldada: Inimene sündis võluks, seda ei saanudki õppida.

Lisa: Olen ka kuulnud, et võlu pani pisukese lapse karjuma, mis kestis kuid. Minu teada ei ulatanud võlu võim mitte hobuste ja härgade peale. — L 330/1 < Kärļa (Jakob Mändmets, 1927) (Vrdl. Mändmetsa teist kirjeldust § 179).

Nii siis: Mändmetsa kujuteldud võluks on eestkätt füüsiliste defektiga erak-naine, fataalselt pahatootva suu ja silmaga (isegi vastu enda tahtmist) ning tema teotsemise erialla kuuluvad loomad ja haigused. Täiendagem nüüd seda nii iseloomustavat, nagu alamal näeme (vt. § 179 ja 180), põhikuju lisakirjeldustega, mis mitmekesistavad teda uute värvide ja varjunditega. — “Võlu on üks kurama halb naisterahvas, kes võlub täid looma selga, paneb lapse karjuma, võlub vasika, et ei joo, paneb põrssad kinni ja lehma piima venima, muud suuremat kurja ta teha ei suuda; sündides olla tal puseriti hambad suus; Muhus on vahe võlu ja nõia vahel peaaegu kadunud — nõid teeb samu tempe ja veel palju hullemaid, kuid temast teatakse, et ta on meesterahvas” (L < Muhu). — Ometi harilikumalt ei rõhuteta just eraldi võlu naissugu, vaid võluda võib üldiselt ka mees, nagu selgub alamal järgnevaist jutustusist, kuigi tegelikult, jah, sagedasemaks võlujaks olevat tõepoolest naine (L < Emaste). — Edasi, võluks ei saada üksi sündimisega eo ipso, vaid ka teatud tingimusi: “Kui laps kolm ööd imetamata on, siis [saab] sest lapsest võlu (nõid); kes last kolm suurt neljapäeva imetab, sellest tulla ka võlu, kes täisi teeb ja piima rikub” (H II 41, 423 (7/8) < Anseküla). Mainigem kohe, et just samuti imetades manatakse laps teisel Eestis nimepidi “nõiaks” (vrdl. Liivis § 151). Ja nagu nõiad saavad veelgi sagedamini oma oskuse otsekohe vanakuradilt endalt (vrdl. Liivis § 156 ja 166), nii ka võlu maagilised võimed põlvnevad lõppude lõpuks ikkagi säält kurja igijuurest: “Võlu olnud kurjast teatud kohal tema käest saadud oskusega; see võis teiste loomi surmata, inimestele paha haigusi panna ja palju muud” (L 66 < Põide).

Mis puutub võlu teotsemisse, siis jutustellakse tõesti kõige enam just loomade võlumisest ja haigestamisest, nagu kirjeldet korduvalt juba eelpool, kuid sageli võlu tegevus ei piirdu veel ainuüksi sellega, vaid ulatub ka kaugemale — jah, üldse kogu “nõidumise” avarale alale, nii et võime nentida jällegi mõlema mõiste identsust. Jälgigem lisaseletusi. — Võlud võluvad ära loomad, panevad need kiduma, et ei söö ega joo, panevad täid selga ja piimale ussid sisse (L < Reigi, Emaste, Kärļa). — “Kui keegi tahab teise laeva ära võluda, siis võtab enne Jüripäeva pihlase vitsa ja lööb sellega vastu ussi ja siis lööb selle vitsaga kolm korda ümber laeva otsa; siis see laev läheb kaugemale ühes võrkudega ja kalu ei saa minna; mõnikord ajab võrgud hunnikusse” (E 56254 < Jämaja). — “Võlu ajab ju kõik asjad rikki” (L < Emaste). — “Võlu on halb inimene, kes majas käies õnne ära viib, seda öeldakse: see inimene võlub” (L 161 < Pühalepa).

Lõpuks järgnegu rida jutustusi tegelikust elust, mis annavad kõige loomutruima päevapildistuse võlust ja võlumisest massiteadvuses. Alakem seejuures just Hiiu näidetega, kus võlusõna näikse juhuslikumalt asendavat nõida, ja siirdugem siis Saaremaa repertuaari, kus teatav vahe võlu ja nõia vahel avaldub selgemini.

TULE VÕLUMINE

Hiiu-Kõpus olnud kuulus võlu va Lepikumetsa Toomas. — Kord olnud säält metsapõlemine. Tulekahju kestnud üsna kaua aega — olnud selline soo- või rabamaa ja tuli hingitsend ikka edasi, olgugi et olnud juures vahid, kes teind tulele tõkkeid ja kaevand kraave.

Noh, va Toomas läind kah kord sinna ja vangutand pääd: “Küll nad on ka imelikud, kaevavad kraave! kus see tuli nd ikka läheb!” Teised naernud Tooma välja. Aga Toomas käind ringi ümber heinamaa ära, ja mis te arvate, tuli säääl edasi ei lähe, kus Toomas käind, põleb, põleb — ja kustub ära!

Jutustaja oma kodutalust sulane Madis olnud kah kustutamas ja see naernud ning narrind nüüd veel eriti Toomast. Siis Toomas öelnud Madisele: “Mine pista see heinakokk põlema!” Noh, kus poiss läind kah uhkelt ja suureliselt koka ehk selle sao juurde tuletikuga süütama, aga võta näpust — ei saa, ei põle! Põleb pisikene auk sisse, siis kustub ära. Teised katsund kah küll tikuga, küll tohuga — tee mis tahes, kui ei põle, siis ei põle. Ja see on tõesti tõsi. Ju see võlu siis tuld taltsutada võis. — L 404 < Reigi, Mardiantso (kapten Mihkel Mänd, 1928).

USSIDE VÕLUJAD

Kord Mardiantsul olnud maamõõtja Buschmann, kes olnud ussikunstnik: tal olnud elus uss pudelis, seda ta söötanud (jutustaja ise poisikesena näind, kui maamõõtja olnud tema isakodus), lasknud ussi lahti pudelist tuppa, teind teistele palju hirmu ja pannud siis ussi käega pudelisse tagasi — ilus suur kirju uss olnud.

Ükskord metsas raiutud sihti ja leitud uss, tahetud tappa. Maamõõtja ja vana Ussi Jaak olnud kah mõlemad säääl. Maamõõtja võtnud poistelt ussi: “Mis te tast tapate, ega ta midagi tee!” Võtnud ja pistnudki ussi põue — ihu ja särgi vahele. Vana Ussi Jaak näind seda ja saand pahaseks: “No mis sa noormees mängid! kus nüüd ussi hambad on?” — Ja otse samal ajal uss hammustand ja hammustand Buschmanni mitu korda, nii et see visand ussi põuest välja. Eks paistetuse vana Jaak arstind taas ära, aga vaat ta saand vihaseks, et tema, ussikuningas, ja teine tuleb tema ussega mängima. Teine olnud küll ka vägev, aga Jaak olnud temast veelgi vägevam. — L 405 < Reigi, Mardiantso (kapten Mihkel Mänd, 1928).

HOBUSE SEISMAPANEK

Turu Siim, see olnud kah va igavene võlu. — Kord Pendi Maril olnud tore kõrb hobune. See seisnud parajasti ukse ees. Mari ja Siim olnud omavahel tülis. Hobu hakand minema, jõudnud väravani — mitte enam edasi ei lähe, pekka kas puruks, norskab mis kole, puristab, aga edasi ei lähe. Vana Siim tulnud uksele, vaadand ja naernud omaette, läind siis hobuse juurde: “Mis viga see on, et hobune ei vea?! “Läind, tõstnud valjaid suu juurest, kergitand lakka kah kõrva veerest, teind teiselt poolt kah samuti, pomisend midagi ja öelnud: “Noh, las läheb nüüd!” — Ning hobune läindki rahulikult edasi. No kas see polnud siis võlumine? — L 403 < Reigi, Mardiantso (kapten Mihkel Mänd, 1928).

PRUUTNEITSI SÖÖGIISU ÄRA VÕLUTUD

Kui räägin võlumest, siis räägin iseendast. — Noorespõlves ma oli pulmas pruuttüdruk. Tiad, see Nakimaa Aet, tema ikka: “Joo õlut ja joo viina — sul läheb igavaks.” Süia pole ma mette tahtnud üht raasu, paljal soolasel kalal oli magu. Üks nädal oli nii. Siis vetsin miisujuurt sisse. Tunni aja pärast vetsin teise täie. Kogu poole ööd oksendasin. Kus siis akkasin sööma! Mis sisse sain, seda söin. Aedi süü, neh, see oli. (Terve olin, tööd tegin, käisin kündmas). — ERA II 1, 725 (13) < Emaste (Paul Ariste, 1928).

USSIKESED PIIMA VÕLUTUD

Jutustaja enda kodus juhtund kord aastate eest piimaga imelik lugu. — Piim seisnud neil ikka väga puhtal riivil klaaskausses. Säääl tulnud kord neile külla va Raima Maret, kellest nagu kõneldud, ta oskavat võluda. Ja tõesti, kolmandal päeval pärast seda tekkind piimapüttide ja -kausside äärtele sellised valged ussid punaste päädega (need need nõidumisussid olevatki). Küll kallatud piim ära, puhastet ja pestud nõusid, kuid teisel hommikul ussid olnud jällegi äärtel.

Säääl juhtund Maret uuesti külla. Talle öeldud: “Kuule, sina panid ussid piima!” Ja imet — ussid kadund kohe ära pärast seda ütlemist. — L 402 < Emaste (Marie Mänd, 1928).

“VÖLUTUD LOOMAD”

Rahvas jutustab sellest sihandse jutu: M. Jaagul olnud suur, must, lihav, läikiva karvaga lehm. Kuid piimaand olnud sellel loomal üsna napp. Jaak läinud mõisaherra juure, et see kuidagi viisi tema lehma saaks ümber vahetada. Herra olnud hää ja hakanud Jaaguga ühte nõusse, lubanud Jaagu palve kuulda võtta ja tema lehma ära vahetada ning talle hää lehma vastu anda. Jaak tõi kodust oma lehma mõisa ning sai mõisast väikse halli lehma, kuid suure udaraga vastu. Kuid vahetades oli säääl kombeks olnud, et vahetaja peab lehma talitajale väikese kingituse tegema, kuid Jaak jätnud selle tegemata. Karjane Mai ei saanud midagi meelehääd. Kui Jaak lehmaga mõisast tulnud, kuulnud ta kogemata karjase Maie sajatamist, kus see neednud, et Jaak sellest vahetatud lehmast pole asja saanud, et ta ühelgi loomal ärgu olgu sigivust.

Jaak viinud lehma kodu, kuid see ei tahtnud kuidagi sööma hakata, vaid hinisenud vahet pidamata. Ka piim, mis lehmast saadi ja pütti hapnema pandi, ei hapnenud sugugi, teisel päeval piima tooma minnes leidis perenaine piimapütist väikseid valgeid ussikesi. Usutud, et lehm ära on võlutud, tehtud kõik tembud ära, kuid aidanud ei pole midagi.

Samasugune lugu olla ka lammastega. Ühel päeval tuleb lambrine ja räägib, et üks lammas on haigeks jäänud, koju tuues suri lammas ära. Teisel päeval toodi jälle samasugune teade ja see läks nõnda edasi, kunni Jaagul 12-dest lambast ainult neli oli järele jäänud.

Ei aidanud muud, kui Jaak läinud Targa juure ja palunud sellelt abi. Tark ütelnud, et see ära tehtud asi on, ja lubanud rohtu õpetada. Käskinud Jaagu koju minna ja keelanud, et see mingit asja kodust välja ei anna. Kes kõige enne midagi saama tuleb, see on lammaste ja lehma võluja.

Koju minnes kuulnud Jaak, et juba karjane Mai oli käinud nuga saamas ja perenaine omast lollistpääst ka andnud.

Jaak käis teist korda Targa juures ja siis saadi abi. Lehmad lüpsid piima, millest ussised ei siginenud, ja lambad siginesid nagu varemgi. — EVR XXXIX 225/9 < Kihelkonna, Abruka saar (Mihkel Tooms, 1926).

RUKKI JA LAMMASTE VÖLUMINE

Völu on üks kuri inimene, kes alati teistele kurja teeb. Neid tigesi kuratid on väga pailu, kes ei või näha, et teine inimene ka elab. Völul on pailu kurja kunsisi. Niisugusi viguri mehi on paergus veel vist vanade meeste seas. Minul käijakse pea iga aasta ruki öitsemise aega rukidest läbi ja iga kümnevieteisme sammu peal löigatakse kolm ruki kõrt ära ja jäätakse senna sammasele maha. Seigsid tegusi oli enne rohkem kuulda, nüüd aga juba vähem. Mis sellega öieti tahetakse kätte saada, ei tea mina öieti mitte. Nii kui kuulnud olen, et kui öitsemise aega tera riistaga vilja löigatakse, siis olle tõnts vili, ande vähe vilja.

Teine völumine. — Minul niidetakse iga aasta madise päeva ööse feebruari k. lamba pead lautas ära ja seda tehakse mitmes kohas, kus lamba laut majast eemal on ja koera ei ole. Seda lolli tegu tehje vanad kala püüdjad, kes kala püüsid madise päeva öösel varastud lamba pea karvadega suitsetade. — L 71/2 < Pöide (Aleksi Lesk, 1925).

VÖLUASI

1) Kui mina laps olin Mustla külas, siis elas säääl külas üks vana mees Kalda Ants. See Kalda Ants oli teiste inimeste ruki viljasi leigand ja mitmid kookusi teind. Üks kord oli tema teise Kalda perese läind, kui mehed olid kodunt ära olnd ja naine üksi kodu, oli rääkinud säääl head juttu nii naabri mees kunagi ja küsinud, kus mehed läind on, ja läind jälle ära. Pääle tema ära minekud läind naene rehale ja leidnud sääält toa ukse tagant poole värsket rugist leiba. Naene oli ära kohkunud: tema oli enne seiksest völumisest kuulnud. Aga tema õnneks kõik loomad olid kinni olnud ja hobused olid kodunt ära. See naine, vana Kalda Ann, hakand Jumalat paluma ja toond selle leiva sääält ära, teind kolme kohta tule üles — tuba ahju, tuba kolde ja sauna ahju — leigand selle leiva kolmeks ja pannud igase kohta tulese ühe tüki, ise palund Jumalat, et temale miskid õnnetust ei juhtuks, ja teind iga tükile risti pääle, risti

sõnu lugedes. Temal ei olnud kõige vähemad viga mitte, aga vana Kalda Ants jähi kohe haigeks, kurk hakas mädanema ja suri. Ja et muud võerast selle päeva ei keanud, siis oli Ansu süü.

Nii kui rahvas räägivad, olle mitmes kohas nii suguste viguritega talu loomadest tühjaks surnud. Siin külas üks vana naene räägib, et temal olle Uudes valdas nii moodi tük liha toodud. Tema pole osand sellega midagid teha mitte. Loomad olid kõik ära surnud, ja pidand puuduse pärast talust ära minema. — L 72 < Pöide (Aleksei Lesk, 1925).

2) Saaremaal tuntakse nõidu vähe, seda enam aga võlujaid ja võlumist. Võlujad võluvad väga tihti loomi. — Olin kümneaastane poisike, meil oli kena kari, külas oldi kadedad meie priskete loomade peale. Korra oli meie hageriku taha lihakont toodud, kondi ümber asju mässitud ja teise korra lauda juurde puupulk toodud ja pulga sisse täisid pandud. Seda viisi katsuti meie karja võluda. Usk võlujatesse oli aasta neljakümne eest üleüldine. — E, eravihk II 53 < Kärla.

3) Vanasti leitud ning pandud imelikke nii nimetatud võlu mune. Need munad pandud muidugi võlumise eesmärgiga.

Kui võlu muna oli pandud ja kui see kogemata kellegi poolt katki tehti, siis tulnud sellest muna katki tegijale halba.

Need munad olnud linnu munade moodi, aga koore sees polnud mitte harilikku muna sisu, vaid olnud täidetud savi ja igasuguse prügiga.

Korra võetud Koimlas tuhliid ning üsna sügavalt tuhli pesa alt tulnud välja hanemuna suurune muna. See oli muidugi sinna pandud selle otstarbega, et kartuleid võttes muna kogemata koogu otsaga katki tehakse.

Vanaisa pole lasknud teisi seda muna puudutada, vaid viind ta ise ära. Ei teata, mis tempusid ta sellega oli teinud. Igatahes septses ta selle munaga munapanijale midagi halba.

Mõnes kohas põletatud sarnased nõiamunad lihtsalt ära, et nad kellegile ei saa kahju teha. — EVR XXXIX 4 < Kihelkonna (M. Tooms, 1926).

4) Ka maetud liha mõnda kohta nõidumise otstarbega.

Korra langenud rannalised pärast väsitavat niidutööd natukeseks ajaks väsimust puhkama. Kuid kogemata lamades silmasid punase otsa mudast välja vaatavat. Läänud vaatama ja lähemal vaatlusel selgunud, et see oli liha. Sinna oli maetud terve vassika jalg liha mudasse. See liha oli sinna maetud jälle nõidumise otstarbel.

Pärast kuulnud rannalised, kes selle vassika jala mudast olid leidnud, et kusagil peres vassikas ära surnud, ning selle pere vanamees olnud päris tuntud nõid ning võlu. Lähemat selle lihamatmise otstarvet ei teata seletada.

Ka olevat liha talutud inimeste elu koha juure. — EVR XXXIX 5/7 (4) < Kihelkonna (M. Tooms, 1926).

Viimased lood juhivad meid selgesti samale nõiaasjamotiivile mida käsitleti juba eelpool liivi nuovälka puhul (vt. § 160). Hirm võõra asja vastu läheb isegi nii suureks, et väidetakse üldse: "Saarlased kardavad maast nõõri otsa leida, see olla võlu (nõia) lõng" (H I 9, 67 (81)).

Pääle muude nõidumisvahendite tuntakse Saareski armuleivaga võlumist, millest oli kah juba juttu liivi ainestiku käsitelul (vt. § 161).

ARMULEIB MESINIKU JA KÜTI VÕLUMISVAHENDIKS

Siis oli vana rahval veel üks võlumise kunst olnud nii moodi: kes oli tahtnud mesilasi pidada ja neist tulu saada, see oli kiriku armulauale läind ja säält suus välja toond se õnnistud leiva või Jesuse ihu, sellega kodu mesilasi suitsetand, — siis olle meislased häästi sigind ja palju saaki annund.

Ja jahi mees olla kirikust Jesuse ihu ära toonud, selle puu külge pannund, siis selja kohe pöörnud ja üle öla püssiga lasknud. Se oli siis läind jahi pääle kus poole tahes, — ika olnund lindusi ja loomi laskmiseks ees. (Edasi järgneb muistend kütist, kes näeb puul elavat Kristust — vt. FFC 25, S. 102). — L 73 < Pöide (Aleksi Lesk, 1925).

Vaadeldgem nüüd eraldi veel ettevaatus- ja kaitseabinõusid võlu vastu, kuivõrd neid eelpool lugudes pole mainitud. — Juba aastal 1866 kirjutab Hurt ümber “Beiträge, welche der Sohn des Carmel’schen Küsters Kallas meinem Collegen Holzmayer geliefert”, ja muu hulgas leidub siin ka õpetus: “Kui külümise juures mehel kuld sõrmus sõrmes on, siis ei hakka võllo peale, aliter: Kuldsõrmus sõrmes teeb, et võllo peale ei hakka” (H, R 2, 35 (234) < Kaarma). — Võlutud loomade puhul õpetetakse: “Kui piim on ära võlutud, nii et udarast ei tule, siis püütakse võlu riideist tükk ära kiskuda, tuhaks kõrvetada ja loomale sisse joota” (L < Emaste). — “Kui emis põrsaid toob, siis juhtub pahatihti see lugu, et emissiga võlutakse nõnda ära, et ta hakkab oma põrsaid ära sööma, murrab nagu hunt teised maha; et seda ära hoida, seks peab läbi kummuli sõela suitsu laskma, siis saab emis paremaks ja hakkab omist põrsaist lugu pidama” (EVR XXXIX 130 < Kihelkonna). — “Kui võõras inimene võlumise otstarbel sinu loomi kiidab või kuidagiviisi imetleb, siis on kõige parem abinõu selle vastu ja selle mõju tühiseks tegemiseks järgmine asi või lihtsalt tuleb võõra ärakadetseja sõnadele öelda “Sitta sinu suu pääle”, — siis ei hakka võlu külge” (EVR XXXIX 247 < Kihelkonna). — “Võlu kahjutuks tegemiseks kästakse võlu jutu ajal, kui ta midagi kiidab, kolm korda sülitada ehk võlu äramineku puhul talle soola ehk tuhka ukse peal järele visata” (L 161 < Pühalepa). — Ja võlu pandud asja koheldakse nõnda: “Kui väär asi leiti ja arvati, kust see asi sinna toodud, siis mindi ja toodi sealt perest prügi ja põletati seda, niisama põletati selle pere sauna viht, kui kätte saadi, — siis ei hakanud võlumine peale; ka vihta tehti võlumise vastu; iseäranis tarvilik oli võluja vihta põletada; niisama tuleb võluja värava aluse prügiga suitsetada, et võlumine kahju ei teeks” (E, eravihk I 53 < Kärkla). — “Kui laev ära võlutud on, siis pidada laeva mehed oma keskel nõnda tubliste riidema, et mõnel veri lahti läheb, — siis hakata laevaga jälle kalu saama” (E 32482 < Sõrve). — “Niurohtu anti siis, kui oli võlut, siis anti sisse” (ERA II 1, 725 (12) < Emaste).

Mõnikord võlumine ja selle arstimine saab koomilise ilme ja muutub lihtsalt naljaks. —

“PIIM RIKUTUD, ÄRA VÕLUTUD”

Kord kaebanud Uuemõisa vallakirjutaja ühele oma tuttavale vanemale mehele, et tema piim olevat ära võlutud. “Tee, mis sina teed, aga ikka on piim punane ja rikutud”, ütles vallakirjutaja. Küsinud siis vanema mehe käest nõu ja kutsunud selle oma piima vaatama, et ehk vanemal on meeles mõni vigur või kunts, millega piima võib rikkumise eest hoida. Vanamees läkski. Vaatas, punane riie piimariiu ees ja märkas, et mida lähemale piim punasele riidele, seda punasem see oli. Kohe ütles vanamees: “Võta see punane riie siit riiu eest ära ja pane valge asemele ja see piim, mis nüüd juba punane on, vala ära ja pane uus piim anumatesse.” Kirjutaja tegi nii. Nädala pärast tuli vanamees sinna ja küsis: “Noh kirjutaja, kuidas lugu piimaga on?” — “Ole sina tuhandest terve”, ütles kirjutaja: “mu piim on sellest ajast pääle nii klaar ja korralik, et midagi pole selle kohta ütelda.” — EVR XLII 153/4 < Pöide (Vassel Noot, 1927).

Lõpuks tulgu kõne alla veel iseendast mõistetav järeldus võlu maisest elust ka tema hauataguse elu suhtes: *nagu siin — nii ka sääl!* Kes siin ilmas paha, see ka “sääl”: võlust saab pärast surma kodukäija ehk Saaremaa lokaalse nimetusega külmking (Valjala, Pöide — vt § 109, LRU II 75). Oo jaa: “kõik niisuguste jantide tegijad käiie pärast surma kodu — see on külmking; niisugusi jantisi on vist ei tea kui palju; noored inimesed palju ei usu Jumalad ega kuradid — need niisugust janti ei tee, ja usklikud ei julge katset teha”. (L 73 — Pöide, jutt on “võlumise kunstist”).

VÄNTLA VIJU KODUKÄIMINE.

Olnud se va’ Väntla Viiju üks vana tige inimene ja usuti, et ta pahatahtlikult väga tihti teisi ja teiste ligimeste loomi võlund. Surnud teine viimati ometi ära, kuid siis hakand raisk kodus käima.

Korra vana Seeli Ants olnud pärast Viiju surma taga kimbus. Ants tulnud linnast ja teispool surnuaid äkki vana Viiju ähib hobuse kõrval ja taha kuitagi maha jääda, anna hobusele nii palju piitsa kui sa tahad ja kihuta nii ruttu kui tahad — ikka vana Viiju vankri kõrval. Kuid pole sellegi pärast Antsu midagi saand teha muidu aga ümisend vankrile Antsu poole. Viimati kui Ants surnuaia kohta saand, siis Viiju kadund ära — oli vist surnuaeda pöörnud. Antsu kõrval hakand Viiju tulema Vänta silla juurest, kust tee maanteelt Vänta tallu pöörab. Oli vist kodus käind ja siis just surnuaid tagasi minemas. — EVR XLIII 7/8 < Kihelkonna, Nässa küla (Mihkel Tooms, 1927).

Hingelooma- ja võludepeo-motiive Saaremaal puudutetakse alamal (§ 179).

177. Pääle saarte teiseks võlu esinemisrajooniks Eestis on Võru-Setumaa, kus see sõna esineb igalpool kujul võhl: võhlu, harvemini ka -a tüvelisena võhla (Hargla, Põlva, Vastseliina, Setu); Wiedemann (EWb) noteerib veel võhlu (Setu-spetsialist A. O. Väisänen tunneb ka o-tüvelist sõnakuju: nõija', võhlo' olevat ühenduses kuradiga (Kalevalaseuran Vuosikirja IV 209). Juhuslikult esineb isegi i-tüveline võhli (*Kambja) — tüübiline näide häälikulisest vassimisest sõna enda ununemisel); Setus hääldetakse mõnel pool ka võhõl ja vene mõjul l asemel л (sõna keelulisest küljest ligemalt vt. § 177 A, vt. ka kaarti lhk. 124). — Võhl-sõna vanaduse ja rahvapärasuse valgustamiseks iseloomustav on seik, et ta esineb ka Lõuna-Eestist koloniseerund Lutsi ja Koiva eesti asunikkude keeles. — Juba O. Kallas (LMr 70) tähistab selle sõna Lutsis: “*To um mõistja, võhl, to teed kõõ är*” ja säälsamas edasi: “on neid inimesi, kes nõiduda mõistavad; niisugune inimene hüütakse võhl, nõid.” Hiljem P. Voolaine lisab võhl-sõnakujule Lutsis veel abstraktse substantiivi võhlus: “*Kiä mõõtlõs töözõlõ kurja, tu võhlust pidä*” ja “*Zavidniki* (< vene keelest, täh. kadedate) man mehidze' elai' (s. t. ei ela); kua töözõlõ l'angai', võhlust tee-ei”. Voolaine noteerib Lutsist isegi päris Eestis seni ülesmärkimata tuletise võhlane: “ah sa võhlanõ!” öeldavat, kui keegi kurja tegevat. — Samuti võhl on tuttav Ilsenis, Koivajõe eestlaste eestlaste man tähenduses 'kuri; kes ei täida, mis kästakse; palaidnis' (= lt palaidnis 'eine zügellose, liederliche, nachlässige Person, ein Taugenichts', ME), — küllap siin sõna tähendus on juba tuhmumas ja ununemas, nõnda et seletatakse isegi, võhla' tähendavat virmalisi (P. Voolaine teatel).

Kuna saartel võlu näikse sisuliselt kaunis samaväärne nõia mõistele selle negatiivseis funktsioones või kaldub spetsiaalsemalt just loomi halbleva naisnõia sõimunimeks, siis Võru-Setus sellevastu võhlu spetsiaalsem tähendus tüürib nõialt päämiselt kadeda poole (olgugi et esineb üldiselt ka sõna kadõ (Ja isegi kultuurajalooliselt huvitav kadeda nimetus lähk, mis pole vist muud midagi kui venelasilt kuulnud poolaka sõimunimi ляхъ.)), kusjuures nõid-sõna on Võru-Setu pool kaugelt sagedamini tarvitetav kui Saaremaal. — Kõsimusele, kes on võhl, vastatakse Võru-Setus harilikult ikka: see on kade, kuri inimene, kes ei salli teisi, kes soovib teistele halba, kes ei taha, et teistel parem on (Rõuge, Põlva, Röpina, Vastseliina, Setu); kade, halb inimene (Hargla, Urvaste, Kanepi, Põlva); 'inimene, kes teise peale kurjalt mõtleb' (Saareste, LVK I 71 < Se, Lõkova k.); see on vihane, tige, õel inimene (Vastseliina, Setu); tige, kuri, “võhl tõist vasta” (EmS < Rõuge); “tõõnõ inemine pidä töözõ pääle võhlu” (Se, V.-Nedzjä k.) (Just samasugust tähenduse abstraherumist 'nõid > nõidus' võisime jälgida ju ka liivi bu'ra-sõna puhul (vt. lhk. 17): bu'ra 'nõid' — partitiiv bu'ró täuz 'nõidust täis'); “too um võhl mino pääle, too pidä võhlust, taha-ai' nätä', õt omma' hüvä' looma” (Se, Kol'o k.); “timä är' kahet mu, ma' jäi haigõst väega', too om kadõhuš, om säänsit inemiizi, timä võhl inemine, sil'm sääne” (EmS < Se, Satsarina k.) jne. On kujunend otse vanasõnaline ütlus: “Võhlul ei olõ võidu (s. t. võid?), kadõl karja” (H IV 8, 875 (2) < Rõuge) (Vt. ka H, Wied 2, 389: “Võhlul (der Verwunderung) ei olle (ei kassu) vilja ja kaddehel (ei kassu) karja”. — “Üteh küläh elli niisama kats talomiest. Üts oll sääne iebä kuri ja võhl, kuna tööne vaga ja proosta inemine oll, niigu parhilla õks kõik taloinemise omma. Võhlul olõ-õs kunagi vilja, kadõl karja, ja tuo pääle oll töösel tööse külamehe pääle süä täüs” (H II 73, 517 (11) < Vastseliina)). Ja lõpuks olevat isegi jumala kümne käsu sees öeldud: “võhl(u)tsõt, ah'n(i)tsõt, tu om patt” (Se, V.-Nedzjä k.) (Ms. H. Prants on kirjutanud Setust legendiilmelise muistendi rikkast mehest, kes “inne ni võhl oll, ku anna-õs tõsõlõ mehele umalt puolt tuld kinna”, kuid vaene mees sai siis võõralt taadilt sületäie süsi, mis moondusid rahaks, kuna rikka maja põles maha (H II 3, 416/7 (132) — vt. FFC 25. S. 27)). Vanasti elu olnud sootu teine, kuni just võhlus (alias kadedus) kõik rikkund:

Vanast, ku viil hüa aig maa pääl oll, olli кык асә töõsilde. Eläjä kõnõli esi hiide nink saije kah ütstõõsõ keelest arvu, mida kah inemine mõistse. Sõbralik läbi käümine valits кыки vahel. Ent aigu pitten, ku võhlus nink kadõhus inemiste seän suurõmbas kasvi, nakas tää kah inämb ja inämb eläjide siän võõmust võtma. Tõõsõ ыmnõ pääle kadõ ollõn, püüti iks üts töõsõlõ kahju tettä nii et täämbä pääväni (kah: täämbädseni pääväni) viil tuu eläjä sugu noid kahõ-märke (jälgi) hindä külen kand, miä сыс töõsõ kadõhus nink võhlus tekk. — H II 51, 425 (6) < Rõuge (P. Ruga, 1894 — järgneb US. 27, FFC 25).

Nagu saartel nii Setus tuntakse võhluks saamise kunsti vähe, kuid imetamise motiivi nenditakse siingi: “Ütski imä ei imeta uma last kolm suurt neläpääva ja suurt riidit — sis saap latsest üts võhl inemine” (H II 61, 636 (7) < Vastseliina). Ja võhlu erialaks on Setuski haigused: “Puhus om kah üte paistõtunu tõbõ vai hädä nimi, midä kuri silm ja võhl hing töõsõlõ tetä või” (H II 74, 656 (2) < Vastseliina); “Suur pahus om tuo, kiä ka inemisele töõsõ võhlusõst kohegi lüü, kas põlvõ sisse, vai jala ristkaplu kottalõ” (H II 74, 657 (3) < Vastseliina). Veel enam kõneldakse võhlusest loomade puhul ja üldse põllumajanduses, mida osutavad järgnevad jutustused.

“VÕHLUL OLÕI KARRVU”

Nii üldas inemisest, nimelt mehest, kel habõnit kaski. Ja tuo sõna olõkai võls sukugi. Mie küläh om parrla üts jago — Hilibi naa' — kes kõik sändse omma, et habena-tässõnd lõvva oasah kasui. Näi no essä, näi vanna essä, näet parla poiga kah: lõug paläs ku palava viega üle aet. A sis omma ka võhlu külh

et Jummalgi hoia sändsit küll tõisi inäp nägemäst. Omma võhlu, omma tikõ kah. Tuod tõõsõ eläjät või-ei naa silmä otsahgi sali. Ja ku tää mõnt nuort eljä loomakõst kelgi külamehel piäsegi nägemä — sändse mõtsigõ iest jo hoietas — tuo om siälsamah küdset ku keedet, egä inäp asja saa-ai. Sändse pogana eläse siih. Kõik külä tõisi tiukasõ ja haagõse. Ku sinnä kuna mine ka, sis näil omma õks alati nuo reesa jutu', nuo kriuhkollõmise'. Kõik muu' külä inemise omma õks halva, nimä ütsindä hüä. Poogandi omma õnnõ; pat sändsit kõnõlda. Ku tulõ suur neläpäiv, sis kuulõt sa mis niä tegevä: mõskva üöse rõivid niigu labisõsõ õnnõ. Tuo mi tembutasõ õnnõ. Tahtva kõõlõ küläle kaiho saata. Tuo pääle om muni kõrd siih sääne lopotos ja larm et hoitku. A vais must tuo peräst uma muu jätt? — Naane ka sääne sama lõbask. Minevä Jaani pühä üöse näkk mu naane ummi silmiga, ku käve külä tanomit pite nüssik käeh. Läts õks munõst saiba paarist müödä, kükäs maalõ, jäll nüss. Ka tuoga taht timä tõistõ käest karä õnnõ ja piima saaki arr rüövi — pokan! A kost sa no tuod saat ütsindä tetä, ku üleväne Issä esi taht muilõ kõikõ hoita, kõikõ anda. A näil võhlandil esi, ei olõ näil karvu, ei kasu näil vilja, ei lää kari ka. Kua aastak, tuo lõpõs lehm, kua aastak, tuo lammas vai kats. Muilõ püüd küll kaiho kaiba, esi saa. Vana' inemise meil õks ütles: "Võhlul olõi viljä". — H II 70, 554/6 (10) < Setumaa (Jaan Sandra, 1903).

"KOST MULLÕ HÄÖNGALÕS?"

"Kas tijät kah, külämies, kost mullõ häöng alõs? Külameeste võhlusõst. Ma elli inämbüsi, oll jo uma viis tõbrast, koll vasikõt vai hõhva, kokko kadesa karieläjät; uma paar hobõsit, üts õks otsani hüä, mass uma ruublit viiskümment. Tõõnõ oll sääne kolgidsõ sugumanõ, võidsõ õks sigi tüöd tetä. Üte kõrraga tull häöng kätte. A kuis tuo tull? Lugu tull siält, niigu mullõ üts külämies vai vatõr kõnõli, kiä ummi silmiga esi näkk, kuis asi alõs. Timä tull küläst kodo ja näkk, kuis üts mies matusõ päält, üte väski kääpä päält liiva ütte pääkotti ai. Tõõsõl hummongul johtu timä mie poolõ tulõma ja näge, et timä mie ussaija värehtist vällä tulõ, tühi pääkott käeh. Hoss timä no meile tuod kavanu vai läbi pajagi hõigada, et nii siih üts võhland käve. A timä läts lävi (-läbi) usaija mõtsa, hao perrä. Tuo oll nii inne valgõt olnu. Miekese mõistaas midägi vari es pelädä, käve jo inne valgõt lauda man, talli man, aida man, kao veereh vie perähn kah. Hummongult, kui valgõ sai, sis näi küll, määnest kaiho hinele tennü olli: Uma verrev kalmõhtõ liiv ega tie raa pääl kui muna sora. Heidi küll ristikese ette, hõiksi pühä Jumalat appi, manidsi Maarjakõist — a mia tuo kõik inäp tähend, ku tikõvõhland uma tembu arr oll tennü. Ku siält naksi õks alla poolõ minemä: varastõdi hüä hopõn, lõppi paar parembit lehmi, nakkas põld inäp vilja andma, ait jäi tühäst — mõtlõ no maamies sagah: vesigi naas kaoh haisma. Ütle viel, et vanatikõ esi sändsil abih olõõi inemist arr häötämä, ku nimä tõõsõlõ sandsit kurja kunstõ pandva ja tegevä. Meil õks ülti jo vanast aost saani: kiä tõist arr taht häötä, toogõ kalmõhtõ päält liiva, tsiukõ tieratu pääle — vot tõõnõ sis arr häõsgi. Ja tuod näet no esi ummi silmiga, et häöt kah. — A siält õnnõ mu häöng alõs." Nii jutustas vaenõ ja vana Setu veli umma elo luku, midä ma, võimalikult, timä sõnnuga üles tähendi. — H II 72, 791/2 (2) < Setumaa (Jaan Sandra, 1905).

"KARÄ ÕNNÕ KAHANÕMINE"

Mie elli kaks vanast õigõ rikkahegi. A tuost saani, ku meil neo huonõ tõisildõ säeti, ja laut tõistõ paika panti, tuost saani lätsi mie kõõ vaesõbast. Olo-õi inäp aidah kunagi ni pallo viljä, laudah ni pallo karja, majah kaks inäp tuod rahhu, miä vanast oll. Eläsi muido viel kui eläsi, a karä kaih lasõ-õi kuigi ellä. Mis siäl tuo takah: siih om sääne võhl rahvas küläh, kel sändse kurä ja kadõ silmä omma. Või-ei tuod nätä, et tõõnõ kah eläs. Midägi saanu-us niä tetä, ku meil huonõ vanah paigah olnu. Vana inemise meil õks ütles: ku huonõ vanah paigah omma, tieei prat sis võhland midägi vika. Päälegi om meil tuo kah tuo häda, et külä karä tie õkva lauda peräst müödä lät. Nimelt om ütäl pahal naasel sääne vigurine veera: ku timä mie lauda perä kottalõ, karja saatõh, saa õnnõ hargahut sinnä arr, ja nakkas kusõlõ. Ja tuost saani, ku timä tõbras tuod tempu tegemä naas, lää ni lääki meil inäp noorõ eljäkese. Niigu na no omma õnnõ, kiskusõ siälsamah päije-jalguga kokku. Olgu tu vasik vai lamba puiakõnõ. Meil viel olõ-oi vahtsõh paigah olõvast laudast umma vasikõkõist võimalik elämä jättä olnu. Ehk ku jäti kah, lõppi peräst õks arr, lei täi sälgä, kisku pää persega kokko, kui päsülä perä. Tuoga noks kasvadi karja kah: vaeldi sugulaisi pite vasikit ja voonakõisi — a nuo naksi kasuma ju siginemä. — Peräkõrra tulõ asi nii vällä, et jalki huonõ vanna paika tagasi piät pandma; ku muud ei, sis lautgi. Ku häda sund, ega sis kulu pääle kah või-õi kaija. — H II 73, 560/1 (31) < Setumaa (Jaan Sandra, 1906).

Nagu saartel nii Setu karja suurimaks needuseks on võhlu asi, mille kohtlemiseks antakse järgmisi retsepte:

VÕHLU PANDUD ASI

1) Kui mõni kuri inemine um võhlu muna pandnu lauta vai kohe aidvierde, sis ku säält löüdäs, sis pandas nuo muna rata rummi sisse, kiilotõtas mõlõmba otsa kinni, sis lastas lättehe, sis lät tuu hädä

tegijale tagasi. Kia umma võhlu munnõ lättehe lasknu, nuo ütlesse, et rumm um seeh hulga aigu unnanu, — H II 3, 548 (5) < Vastseliina.

2) Nõijakunstis kutsuti vanast neid pantuusi kanamunne ja liha tükka, mida kohegi lauta, talli, ehk värehti ala salajalt panti, kui tõisele hätä taheti tetä. Nii olevat üts kõrd üts mees omast tallist sita tuusta alt veritse vasika pää ja jala löudnu, mida ta kohegi es julgõ panda. Kiaki mõistlik mees olli opanu, et viska nee lõütöva asja tulitsehe ahjo. Ahi olevat palano, ja mees es ole näid mitte sinnä sisse visanu, enge lungi — lõhna pääle küdsämä ja kuijoma pandnu. Nii loot mees, et hädä kunsti-pandjale tagasi lät. Nii ka tulligi. Võhlu kunsti pandja paar hobesit naksiva kuijoma ja lõpma, kooni näist muud es jää perrä, kui luu ja nahk, ja noo viimäte ka ärä lõppiva. — H I 10, 231 (9) < Vastseliina (J. Sandra, 1896).

Võhlu pandud asi toob hädä ja haigust mitte ükski karjale, vaid inimesilegi. Ja Setu oludele nii tüübiline on abiotsimine siis kohe venepapilt ning vankumatu usk teatud pühade paikade imetegevasse jõusse. Eriti kuulus sellise paigana on Satsarina Reedi (venekeelse nimetusega Päätnitsa) kirik, kuhu voorib kokku iga jaanipäevaks ilmatu hulk hädalisi ja palverändajaid.

ABI REEDI KIRIKUS KÄIMISEST

Ma olõ esi pühä Päätnitsal kävvüh suurõst hädäst päsnu, mida vaest kõõ maa ilma tohtri jõudnu-us tetä. Tuo oll sis, ku mie vanalaigo siih küläh viel kõik üteh elli, sis oll kiäki võhl vai kade-kuri inemine, mie aidvierde üte suurõ pala mehiste kõrva-mett, kõõ vahaga pannu. A ma olli sis kümne aastaka vahnunõ tsurakõnõ. Ma johtu edimalt tuod mie palla nägemä, võti aidveerest maast arr, ja vei suurõ rõõmuga tarrõ kadonu tätä kätte. Tuokõnõ naas minno väega törõlama, käsk ruttu sinnä samma tagasi vijä. Ma vei kah. A kae, mis siält vällä tull: Paari nädali peräst naksi ma hausma, vai niigu ullitõllõma, a eski tijä-äs, miä suust vällä ajama. Kadonu maama ikk minno niigu nõrõt õnnõ, tätä oll suurõh hirmuh, mis no tetä? Olli pidänü sis nõuu mukka üteh Päätnitsale minnä. Ka siäl kõnõlnu papilõ arr, mäanes suur hädä tsurakõsõl om, ja kirotanu tootusõ sisse, raamatohe, et naa minno kümme aastakka, ega aastaga üte vooi, Päätnitsale toova. Ja siält sai ummõhtõgi abi. Kui kümme aastakka täüs sai, käve ma vielgi umma hoodat, pääle tootusõgi, määne kümme, viistõis-kümme aastakka, kooni Jumalale teno, tuod hädä inäp pelätä olõ-õs. — H II 74, 78/9 < Vastseliina, resp. Setumaa (Jaan Sandra, 1904, vana 85. aastase Põrste Paali jutustuse perrä).

Pääle võhlu asja kõrvaldamise teatakse muidki vastuabinõusid kaitseks võhlu vastu: „Ku tsiga söõ põrssit, sõs võhl silm um nännü; näudägui (s. t, ärgu näidatagu!) noort põrst, noori eläjit” (L < Se, Hilana k.); „nakai’ võhlu ka falõ mano, ku pikk (see on ussi eufemistlik nimetus) är keedetäs ja antas juvva” (L < Se, Mikitamäe k.).

Kes võhla külamiehi, külanaisi, ehk muid vainlasi hinnel kaala päält taht kända, nink tuleval aastal rahu põlve maitsa, tuol om viisis võetu, egal niisugutsel pühäl üöl aho-luvvaga ümbre ummi hoonehte ja maija sõita, niigu mändse ratsala-hobesega. Niisugune aholuud piap õnnõ ütsä puu ossest kokko kõüdetu olema, nink inne säänest sõitmist kolm neläpääva õdangut timaga tulist ahjo pühitämä. Sis ainult om timä sõitmises tävvelik ja kõlbulik. Üts niisugune aho-luvvaga sõitja võip julge ja rõõmus olla, et ütsgi kuri võhland inemine ei vaimlane timä hinne, ei ka ta vilä, karja ja tõpra külge puttuda ei või. — H II 61, 633/4 (2) < Setumaa (Jaan Sandra, 1898).

Suureneläpääva hummongult, hao tulegi aigu om mõnel viisis võetu, ummi lehmi nimme pite takah hõidu, nimelt lautsi kuuse, ehk pedäja man, mõni kõrd ka säääl puuh üleväh olleh. Ent asjanda ei ka hädätä ei lää ütsgi niisugutsel hummongult mitte vällä. Om mõnel lehmä hoitmise õnn kaonu, ehk karja-kaih ega aasta suur, nii et kanda liig om, — sis mindas tuo vasta api otsma, nink „nõidjale” ehk „võhlitsejale” timä tettüt tempü tagasi tegemä. Kui kiäki kogemada piäs niisugutse hõikmise ehk müügimise pääle kullema johtuma, — sis piät ta ütlemä tälle vasta: „Mine kodo arr, lehm om jo kotoh!” Ehk lühkült ja kõvaste: „Laku perst!” Sis ei tule kogemada kullejale üttegi hätä. A kui ta vaikselt päält kullles, sis tule hõikja hädä, karjakaih timä maija. Ent kes niisugutse tembutajale tasojas ja nuhtlejas taht lüvvä, tuo ütles hõikjale õige süäkalt, mõrolt ja vihaselt: „Mine ruttu kodo arr! Lehm jo ammuki kotoh, sarveki sita seeh!” — Väristeh lätt hõikja kodo, nink löüd ka uma lehma lõpnult laudast, sarve sita seeh. — H II 61, 634/5 (4) < Setumaa < Jaan Sandra, 1898).

Nagu nõid võib moonduda soendiks, tuulispääks, painajaks jne., nii kõneldakse Setus mõnikord paralleelselt ka võhlust, et see laskvat nõida pulmarahvast huntteks moondada või käivat ise painajana õiti teisi ristiinimesi pigistamas: „Ku kiä pois võhl oll tuo pääle, ku mõni tütrek mehele ärr viidi, sis läts mass selle nõijalõ, sis tuo tekk kõgõ saja soendis” (H II 3, 564 < Vastseliina); võhlu painamisel „kui uma keelega saat risti suuhtõ heitä, sõs lät ärr” (L < Se, Mikitamäe k.). — Muidugi siis pärast surma võhl

saab oma teenitud karistuse nagu saartel võlu: tema hinge kurat viivat põrgusse (L < Rápina, Se) või tema hing jäävat ilma mööda hulkuma (L < Se) — jah, seletetakse koguni, et luupainaja polevatki muud kedagi kui sellise hulkuma jäänd võhlu hing:

„KES LUUPAINAJA OM?”

Selle küsimise pääle ei olõ vist ütsgi ei teadlane nii julgõ ja kimmäs kostma kui alatu proosta Setu rahvas. Ehk ma küll temäst mitmel pool, mitme sugutsit kostmisi olõ saanu, mis ja kes luupainaja om — aga kõik omma Setu vele vastu pooligu vastusõ. Austõdu lugõja määräku esi Setu vele mõistusõ perrä, kas om täll ka õigus, all saisva jutu perrä, luupainajat selles nimitatakse.

Setu veli alostas juttu:

„Tohoh ! Kas sa sis viel ni rummal olt, et tuodgi tijä’äi, kes luupainaja om? Hmm! Luupainaja om inemise võhl vaim, vai võhlu inemise hing, kiä peräst surma kah muud mõista-ai tetä, te tõisi inemisi, ehk tõõsõ inemise eläijt vaivada. Tedä rābäkut hinnäst es võetu põrgohe ei ka taevahe vasta, aeti, kui võhlu vaimu kunagi, maailma pääle tagasi. Ja niigu timä maa pääl iho eloh kadõ silmägä ja võhlu meelega kõigõ pääle, mis tõõsõl parembahe oll kui täll, ja tuo-sama võhl olõk jäi tälle hinge sisse ka sis, ku timä kurast ihostgi arr lahkus. Selle võta-ai tedä Jummal taivahe, ei vanahalv põrgohe vasta. Aetas mõlõmbist paigust tagasi, ju siält nuo luupainaja saavaki, ja noid om maa pääl väega pallo. Kui sa luu painajat hinnäst ummi iho silmiga nätä tahat, sis võit sa tedä kah nätä. Ja nätä andas, ku sa nii tiet, niigu ma tei, ja kui mullõ üts tark mies opas.

Asi oll nii: Mull oll lehm terve talvõ aigu kui püügih likõ ja pulstunu. Avita-as inäp kõigõ paremb süök es juok midägi. Ju ma tiedse tuod eski, et lehmäle luupainaja pääle käve, a mändselgi moodul jovva-as tõist mant arr kah aija. Lätsi suurõ hädaga jo Pankovitsa papi mano — tuo om jo ammu koolu — ja kaipsi toolõ umma hätä. Tuo, vana hüä inemine üteli: „Nonnoh, küll toolõ abi saa. Lihavõõtõ pühä om ligi. Tulõ sis kalli pühi puolpühäl sija Kristust üles võtma, koh muidogi kerigu ümbre minejal künnel käehn om. Sa jätä uma künnel poolõl palanus, mine tuoga kodo, ja panõ timä lauta, üte vaka ala palama. A esi käki hinnäst kohegi lauda nulka arr, nii et luupainaja sinno ei näe, ei ka üles ei lövvä. Ku sa sis lehma inisemist kuulõt, astu ruttu kāküssist vällä, võta tulõ päält vakka arr, ja sis näet sa luupainajat ummi iho silmiga. Muud arstimist olõ-õi sinnä inämb vaijaga. Tuo om luupainajalõ kõigõ suurõmbas nuhklusõs, ku tedä kiäki nätä saa.”

Nii opas mullõ tark mies. Lätsi kah Lihavõõtõ puol pühä üösest Pankovitsa Kristust üles võtma, kost kündle pooliguga kodo tulli. Õkva kesknädse pühä õdagu lätsi lauta, oppusõ perrä, luupainajat tabahama. Säi kündle ilosahe vaka ala kāküssehe ja käke hinne esi kah arr. Nii oodi laudah pümehah parast aigu, kunas lehm inisema nakkas. Lääkis pallokõsõ aigu, kui lehm halõhõhe inises, niigu olõs ta mändside tulistõ tangõ vaihõl. Makõnõ karkssi ruttu nulgast tõrdõ takast vällä, haari vaka kündle tulõ päält arr ja näe: Keskmädse kassi suurunõ alastõ inemine, ku inemine surb lehmä sälä pääl, kõiki kässi ja jalguga, niigu terri. Ega surbahutmise vai litsahutmise aigu tõmbas vaenõ luom hinnäst küüdsu ja inises väristeh. Võtõõks suurõ valu peräst, midä timä, vana maitlanõ tege. Ja tuost tuo looma likõs minek ka jäll tulõgi.

Ni pia ku timä minno rõbahti, kattõ ta siälsamah lehmä säläst, ku vana kuu, vai vari, ku päiv pilve ala lät. Lehm jätt inisemise maalõ. Ma ai tõõsõ üles, kas tijät, sis tõõnõ viel jalgu päälgi värisest, nuo määne halli sõitja. A tuo võt perämütse jäigi. Lehm naas ilosahe süömä, juoma, ja olõõs inäp üteli hummogul likõ es pulstunu. Nii om luupainaja nägemine ja arstmine, egas tu jo määnegi Jumalast saadõtu rist olõõi. Võhl inemine eloh, võhl ka peräst surma, kooni viimseni päävani. Tooni aoni lastas näil ilma pite ribõlda. Sis aetas nimä kõik kõiki vannu halvuga üle pää põrgohe. — H II 73, 677/81 (1) < Setumaa (Jaan Sandra, 1906).

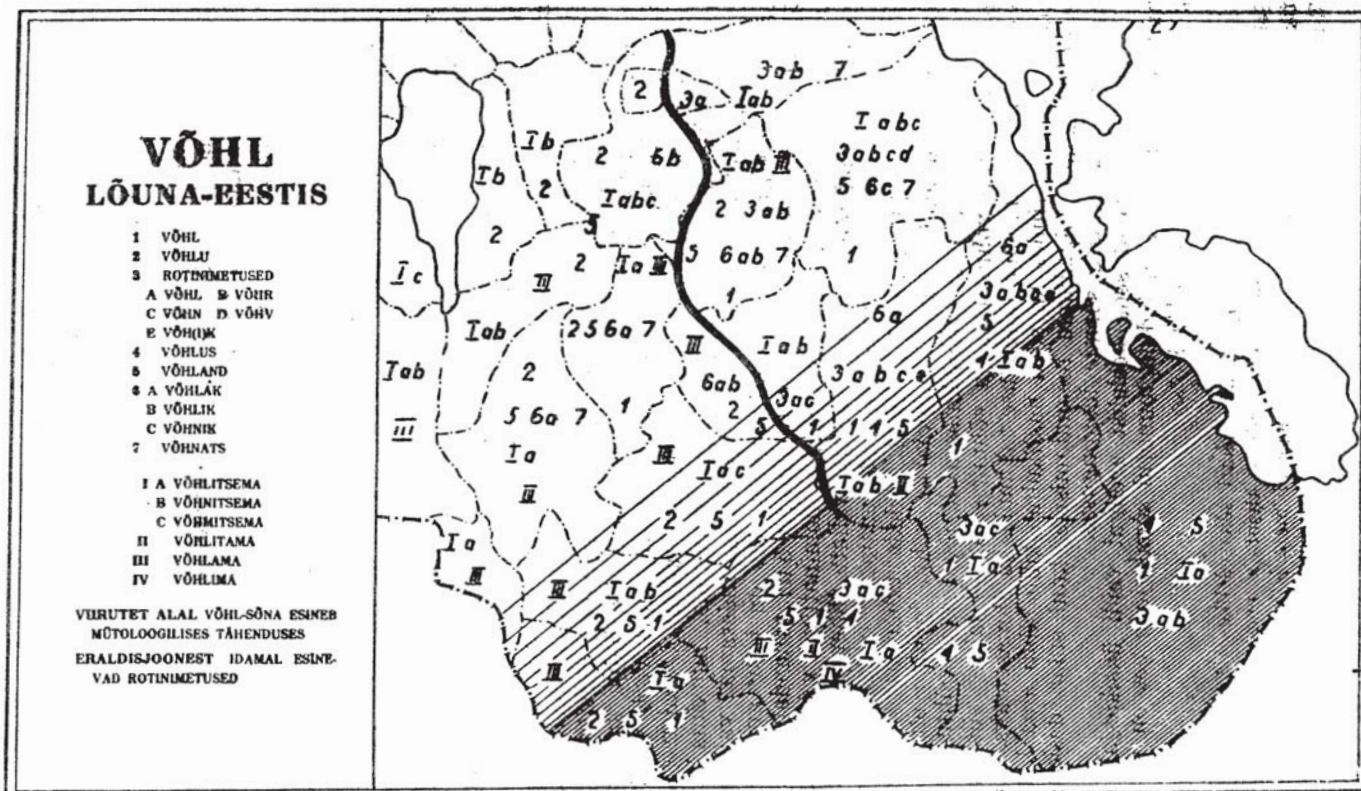
177 A. Rahvaluulelise loomingu kõrval omast kohast huvitav on ka lõuna-eeesti murdealal

VÕHLU KEELELINE ARENG

Nagu mainitud juba eelpool, võhl mütoloogilise sisuga sõnana (siis nõia ja kadeda tähenduses) esineb ainult Setu- ja Võrumaal — mida läänemale ja põhjemale, seda tuhmemaks kaob sääligi sõna mütoloogiline ilme (vt. juuresoleval kaardil viirutet ala). Aga tähelepanu äratav siinjuures asjaolu, et ühes

sellega ei kao sugugi veel sõna enese tundmine, vaid võhl-sõnapere on levinend elujõulisena edasi Lõuna-Tartumaale ja otsaga isegi Mulgimaale, arenedes väga huvitavalt mitmesse suunda niihästi tähenduslikult kui ka keeleliselt paljude tuletiste näol. — Enne kõike on ju täitsa arusaadav, et võhl on muutund nõia, kadeda, halva inimese nimetusest üldse sõimu- ja vandesõnaks. Kuid edasi, nõid ja kade on ju ka alati selline nuuskija ja nuhkija, salahulkur ja ümberkaudu joosik, kes varitseb aina, kus, kuidas ja kellele saaks teha midagi halba, — sellest motiivist on võrsundki võhluks lisaks teised paralleeltähendused 'nuuskur, hulkur, jooksik, paigalpäsimatu, kärsitu, üleannetu, vallatu', mida ei tarviteta mitte üksi halva kaasanimese, vaid ka halva lapse, looma jne. kohta, kuna verb võhlitsema on arenend algupärasest tähendusest 'nõiduma, kadetsema, õelalt tigetsema' edasi > 'luurama, nuuskima, nuhkima' < 'kõõluma, sõeluma, aelema' > 'müürama, mässama, vallatelema'. Keeleliselt seejuures nii iseloomustav on tung anda eri tähendusile ka väliselt erinev väljendus: võhl tähendab kademat, kuna sama sõna genetiivi üldistus nominatiivis võhlu on omandand vandesõna, jooksiku, aeleja, vallatu tähenduse. Mida kaugemale geograafiliselt Setust, seda enam kaob rahvakeelest algupärasem võhl (Loode-Võrumaal kadeda tähendus on juba tugevasti ununenud), kuna sekundaarne võhlu levineb elujõulisemana edasi ja temast veelgi kaugemale jõuab verb võhlitsema, moondund kujul võhmitsema ja võhmitsema, — jällegi siis tüübiline näide, kuidas sõna tähenduse tuhmudes ja ähmasemaks, ebamäärasemaks hajudes ka sõna häälikuline külg allub aina hõlpsamini igasugu juhuslikule moonutamisele, kuni sulab deskriptiiv-onomatopoeetilisse sõnade loominguusse.

Jälgigem nüüd seda keelelist arengut veidi üksikasjalikumalt (NB! araabia ja ladina numbrid sõnakujude ees on kooskõlastet kaardiga lhk 124) (Alamal esitet materjal, pääle paari sõnasedelikese Ak. Emakeele Seltsi kogudest, leidub kõik nende ridade kirjutaja enese sedelitekogus. Üks osa Hargla, Karula, Urvaste ja Kanepi materjalist on üliõpilase H. Tampere kogutud (vt. ERA II 2, 861/75)).

1) V Õ H L (-võhöl): võhlu (~ võhla) 'kuri, halb, õel, tige, kade' (Se, Võ — vt. § 177). Tähenduslikku edasiarengut tõlgitsevad seletused: võhl on kuri inimene ja ka halb loom, kes ei püsi paigal, läheb vilja (Rõuge); „võhl on rüüsteldaja, kis ütest tõisi üks käib” (Kambja). Jutustaja isa pahandand tütardega aina, kui need tulnud küla päält tantsimast koju: „Jooseva ku võhlu ümbre!” (Võnnu; isa olnud pärit Otepääst, eland Kambjas jm.) (NB! Nii Võnnus, Kambjas, Otepääs kui ka üldse kogu Lõuna-Tartumaal mütoloogiline tähendus võhl-sõnal on kadund juba täitsa, nagu võhl-sõna endagi asemele on tungind üldisemalt genetiivi üldistus võhlu). Ükskord on noteeritud kadeda tähenduses ka sõnakuju võhn: -u (*Vastseliina < Põlva).

2) Genetiivi üldistus VÕHLU on levinend Lääne-Võrumaalt lääne ja loode sihis Lõuna-Tartumaale. Täenduslikult on seegi algselt 'halb, kuri inimene, kurja keele kandja, kade' (Rõuge), 'halb inimene, pahategija' (Hargla, Urvaste), 'jõle' (Hargla), 'õel' (Urvaste) (Urvastes seletet koguni, et võhlu olevat vanajuudas, ergo, Tema Majesteet — kurat ise (H. Tampere — vt. ERA II 2, 869)): võltsib teiste pääle, teeb enda õigeks (Urvaste); „kiä tösölö häämeelega kurja tege ja sääls esi' ei häbendä, too om võhlu” (Hargla). Kurjale (näit. vilja-) minevale elajale või halbategevale inimesele öeldakse „oh sa vana võhlu!” (Karula). Kui keegi midagi halvasti on teind, hüütakse „va võhlu oma tööga ~ teoga!” (Hargla). Siit edasi võhlu on arenend sisutuks hüüuks (Hargla, Rõngu, Nõo jm.: too sõna ei tähenda midagi!), söimu- ja vandesõnaks (Rõuge, Hargla, Karula, Urvaste, Kanepi, Otepää, Sangaste): „ah sa vana kuradi võhlu, ma sulle sitajunnile veel tsuska!” (Kanepi); „võhlu olet jah, laku perst!” (Sangaste). — Kõige sagedamini aga võhlu esineb aeleja, joosiku, paigalseismatu, kärsi(ma)tu tähenduses, eriti lapse ja looma kohta (Rõuge, Hargla, Karula, Urvaste, Kanepi, Sangaste, Otepää, Rõngu, Rannu, Puhja, Nõo, Tartu-Maarja, *Kambja) (Koivajõe eestlastegi keeles lhk. 116): „võhlas ümbre maa ja taiva, too om võhlu; sa olet iks üts vana võhlu, ei saisa konnegi” (Karula); „võhlu om pool nal'lasõna, too om kärsmädä inemine, ilmpai-galsaismada, piuldab ümbre; pörste ja laste kohta üteldass, et jooseb nagu üts võhlu jälle ümbre” (Nõo); „võhlu om ümbre lõhkaja, ahnõ või jooskja inemine ja loom, tahab pal'lu kõnelda” (Puhja); see on ilmahulkur, küla mööda käija, tühja jutu ajaja; ka ümberhulkuja või neelusk loom on võhlu (Rannu); samuti loom, kes ei lase end lüpsta (Sangaste) või kes ei püsi karja man (Hargla, Urvaste), vaid jookseb ära (Karula, Ta-Maarja), tükib vilja (Rõuge, Rõngu) jne. Alles möödud talvel (1927/8) koolilapsed hurjutelnud aina õpilast, kes läind õpetajaile kaaslaste pääle kaebama: „justkui võhlu jooseb vastu, kaibab ärä!” (Puhja). Ul'akale lapsele öeldud vanasti ikka: „vana alb võhlu latse tük'k, mis tollega siss tetäss — vitsu vaja perste!” (Sangaste) ~ „ta ikki om üts võhlu kah!” (Ta-Maarja). Nõndaviisi võhlu on saand koguni üleannetu, sõnakuulmatu, vallatu tähenduse (Karula, Urvaste).

3) VÕHL ~ võhr jne. suure roti tähenduses on levinend Ida-Võrumaalt loode ja põhja sihis Lõuna-Tartumaale (vt. alamal eraldi pikemalt).

Siirdugem nüüd võhl-tüvest mitmesuguste suffiksrite abil tuletet sõnade vaatlemisele.

4) VÕHLUS: -e (-õ) tõlgitseb abstraktselt nõidust, kadedust ja üldse paha, halbtust (Setu, Vastseliina, Rõuge, Põlva, Räpina). Näikse võrdlemisi vähe rahvapärane.

5) VÕHLAN'D: -i esineb Setus ja kogu Võrumaal (lääne ja põhja pool tunnuks juba ununemas), on tungind otsaga ka Tartumaale, kuigi võrdlemisi vähe tarvitusel (Sangaste, *Rõngu, Otepää, *Kambja, *Võnnu). Võhland tähendab võhlajat isikut (Otepää), halba inimest või looma (Põlva), vastuoksa tegijat, teisele pahategijat (Hargla), kärsitu iseloomuga last, looma jne. (Kanepi), vallatut (Urvaste), alatasa lõugajat või paigalseismatut (Võnnu): „joosep ümbre nigu vana võhlañd” (Rõngu, Uderna), „püsü paigal, vana võhlañd” (Kanepi), „mis te võhlandi võhlitsade” (Kambja). Võru-Setus võhland esineb sagedaimini lihtsalt söimu- ja vandesõnana: „oh sa tikõ-võhlañd!” (Setu, Vastseliina, Rõuge).

6 a) VÕHLAK: -u (Räpina, Põlva, Kanepi, *Kambja, Otepää, Sangaste) esineb harva ja näikse saanuvat ümberjoosiku tähendusele lisaks mõnikord veel eetilise varjundi: see olevat halb loom või inimene (Põlva), hukka- ehk raiskuläind poisi kohta öeldavat „va võhlak” (Räpina), aga ka herk, ul'ak laps on võhlak: „Mudku masterdas, võhlak!” (Sangaste); see on 'võhlaja isik' (Otepää).

b) VÕHLIK: -u öeldavat kanale või kassile, kui see paha tegema tükkiivat (Kanepi > *Kambja), võhlik olevat „ümbre mürräjä” (*Nõo).

c) VÕHNIK: -u hüütakse halvale lapsele, kes paigal ei püsi (Võnnu).

7) VÕHNATS: -i esineb veelgi harvem kui võhlak ja tähendab 'kohmak, urgitseja, tuhnak, joosik' (Võnnu), 'liiklev, karglev, paigalpüsimatu' (Tartu), 'aeleja, ul'ak' (*Otepää, Sangaste — sääls öeldavat ka võhlat's).

Nominaaltuletuse kõrval paralleelselt vaadeldgem nüüd ka võhl-tüvest tuletet verbe, kus võime näha samasugust tähenduslikku arengut:

I a) VÕHLITSEMA on levinend Võru-Setust kõige laiemale Tartu- ja Mulgimaale. Täenduslikult tüübiline on, et sõna päris-kodumaal, Setus, seletetakse veel üldiselt fraasi „tõnõ tösõ pääle võhl'tsas” kadedusest tingitud maagilise toiminguga ja nõiduse tõlgitsemiseks, kuna Rõuges juba määritletakse verbi võhlitsamma 'tuhnima, hulkkuma' (EmS) ja kirjeldetakse võhlitsejat karilooma: „küll ta veel om võhlitsaja elläi, lät tõistõ eest är', aelas ümbre, ot's parembat, va ahnõ elläi, joosk kõik kotusõ läbi ja võhlitsas”. See „ümbre jooskmine” ja „ilmpaigalsaismada” aelemine ongi verbi tavaliseks tähenduseks Võrumaal ja mujal (Võnnu, Ta-Maarja, Kambja, Nõo, Rõngu, Otepää, Sangaste, Valga, Helme). Nagu substantiivi „võhlu” nii seda verbigi tarvitellakse sagedamini lapse või looma kohta: „mis te iks võhlitsade, va Petseri pasandaja!” (Rõngu); „kae, oina võhlase — võhlitsase” (Sangaste, Otepää); lüpsja ikka pahandavat

lehmaga: „saisa paigal, mis sa võhl(i)tsat ilmast ilma!” (Kambja, Ta-Maarja). Väidetakse sedagi, et võhlitseja on see, kes „pal’lu lõugab, lõvva ei saisa kinni” või rüüsteldaja (Nõo), mässaja, müraja (Otepää), „ülearvu iiskaja” (Ta-Maarja), teiste rahu rikkuja (Kanepi), kes kärsitult ikka liigub ja hõõrub, ei anna rahu (Helme), — ning nõnda jõuame siingi välja ‘hullama, vallatama’ tähenduseni (Karula, Kanepi). — Helmes öeldavat ka võhitseme: „mis seande võhitsemine om esi kah! võhitesse ku narr!” (Taagepera).

b) VÕHNITSEMA (Karula, Kanepi, Põlva, Röpina, Võnnu, *Kambja, Nõo, Puhja, Rannu, Rõngu, Helme) tähendab samuti aelemist ja kõõlumist. Keegi Karulast pärit köster öelnud leerilastele aina „mis te võhnitsete!” (Otepää). Ka tähendavat võhnitsemine urgitsemist, salajast nuuskimist (Võnnu, Rõngu), tuhnimist ja nuhkimist (Rõngu, Rannu), külapoiste öist kolamist ja ehalkäimistki naljakeeli (Võnnu) jne. Puhjas, kus verb näikse juba kaunis võõras, seleteti koguni: „võhnitseja om üts varanduse korjaja”.

c) VÕHMITSEMA esineb juba hoopis juhuslikumalt ja tähendab kärsitult liikumist, rabelemist (*Urvaste, *Võnnu), tuliselt ühest teise käimist (*Nõo — säääl öeldi isegi kord võhmiltsema!); kui keegi töö man na tagasi vaadand, kõhklema löönd, siis peremees öelnud: „Mis sa võhmitsed ja vahid, tee tööd!” (Taruvalu) (Edasi verb muutub juba täitsa deskriptiivseks: võhmeldama ~ võhmerdama, võhmerdusa, võhmerdusa, võhmitsema ~ võhmima ~ ahmima (K.-Jaani jm.). — Siin ei saa enam lähtuda võhl-tüvest).

d) VÕHRITSEMA ‘unruhig, vielgeschäftig sein’ (Wied, EWb).

II. VÕHLITAMA ‘aelema’ (Rõuge, Põlva): „käü võhlitõn”, öeldavat harilikult sea kohta (EmS < Rõuge) (Vist juhuslikult öeldi kord ka võhlutama (*Nõo)).

III. VÕHLAMA: võhlata esineb paralleelselt verbikuju võhlitsema kõrval Lääne-Võrumaal ja on levinend säält ka üle maakonna piiride (*Kambja, Puhja, Rõngu, Otepää, Sangaste, Valga, Helme). Seegi verb tähendab harilikult kärsitult olekut, paigalseisemat aelemist, hulkumist, „mürramist ja müllamist”, vallatelu ja on tarvitusel eriti laste, poiste või koduloomade kohta, kuna algse nõidumistähenduse juurde juhib tagasi seletus, et võhlamine om halvasti tegemine (Hargla). Vana keelepeksja naise kohta öeldakse kah; „Ei tiiä, kos tu Reet nüd läts, — nüd ta läts tõstrele jälle ümbre võhlama!” (Rõngu); „võhlaja, too kõnelab tõist inemist taga” (Puhja). Laste puhul võhlamine tähendab mõnikord lihtsalt sõnakuulmatust (Urvaste). Tsoorus olnud kord üks Mõniste laps koolis, kes vehkind ikka alati kätega; see sünnitand muile palju nalja, ja teda naerdud aina „mis sa võhlat!” (Rõuge) (Küllap siin on mõjund kõlaliselt sarnanev verb vehklema ~ võhklema, mille otsekohene lokaalmoodustis ongi võhkeldama ‘rabelema’ (Rõngu)). — Võhlamiseks ehk võhlitsemiseks kutsutavat mõnikord ka seda, „kui härg lehmaga hullab, nii... kindla sihiga saavutada” (Valga, Helme) (Sageli öeldakse samuti: pullid „ratsutavad” lehmi. — Arvatavasti sellega seletub ka märkus ajalehes „Lõuna-Eesti” nr. 74, 6. IX 1928: „Läinud nädalal oli Valgas mag. Loorits, et sõnade „poostel” ja „võhlama” õiget tähendust kindlaks teha. Turul ühelt koorma otsas istuvalt naiselt asuski siis magistri härra järele pärima, et mis tähendab sõna võhlama. Naine aga punastas ja kilkas, et vui härra, kes niisugust sõna naisterahva käest küsib. Valgast ei saadudki nende sõnade õiget tähendust teada, vaid reisi tuli maakonda jätkata.”). — Juhuslikult öeldakse mõnikord moondund kujul võhnama: „ta om suur võhnai, võhnas päle” (Helme) ja võhrama < *Kastre-Võnnu).

IV. VÕHLIMA ‘aelema, jookselema, vallatelema’ (Rõuge).

VÕHL RÄNDROTI NIMETUSENA

Võru-Setus ja isegi Tartumaa kagupoolseis kihelkondes on suuremat sorti pikasavalise pööningu- ja rändroti nimetuseks Saareste teatel (LVK I 69) võhl: -u (Võnnu, Röpina, Setu) ehk võhl’: -i (Põlva) ~ võhr: -u (Ta-Maarja, Kambja, Võnnu, Setu) ~ võhv: -i (Võnnu) ja Wiedemanni (EWb) järgi veel võhn: -i (dörptestnisch). Saareste katsub tuletada seda rotinime germaani tüvest *valha ‘Fremder (Kelte, Romane)’, ergo, võhl-rott tähendanuks siis algselt võõramaist rott. Kuid Saareste isegi tunneb nähtavasti, et selline germaanist lainamise seletus on liiaks kunstlikult otsitud, ja esitab Kettuse näpunäitel teise seletusvõimaluse, mis on sisuliselt kui ka keeleliselt hoopis tõenäolisem: võhl-rott ~ võhr-hiir tähendab lihtsalt võhlu inimese saadetud ehk päälenõitunud rott. See motiiv on ju otse rahvusvaheline, et nõiad võivad saata rotte massiliselt liikvele (vt. Liiviski § 165) (Vrdl. saksa nõianimetusi Mäusemacher, Maus-schläger(in)). Vastavaid näiteid germaani ja slaavi maailmast vt. Афанасьевъ, Поэт. воззр. III 505/6. Aga veelgi kaugemale võiks minna oletusis. — Võhlu spetsialiseerumist hiire või roti nimetuseks võiks seletada juba kas või isegi hingelooma-motiiviga: teame ju, et inimese hing eraneb kehast sageli just hiire kujul (vt. § 173 ja 179), mis hõlbustab kah omaltpoolt tähenduslikku üleminekut. Ometi äratub tähelepanu seik, et Setus hingelooma-motiivi ei viljelda võhlu puhul põrmugi, kuna sellevastu näit. Liivis ei tunta võlu hiirenimetusena põrmugi, küll aga hiirt hingeloomana tuntakse nii siin kui säääl), samuti nagu nõiad võivad saata prussakaid majja, panna täisid selga, konni piima imema jne. — jah, Saarestegi (LVK I 71) esitab paralleelnäite Setu Obinitsa külast: võhl-kunn om tõzõ võhluzõst ‘(lehma udara küljes piima joov) konn on teise (inimese) nõidusest (peale pandud)’ (Tavalisemini kujutellakse

sellist konna küll puugina, kes käib udaraid lüpsmas). Lisagem veel paar setu eidekeste sellelaadilist seletust: suurõ' hiire' löö võhlusõst (L < Mikitamäe); hiir(i)st om võhlus, kunnõst ahnus (L < Hilana). Aga võhl rotinimetuse muudub meile veelgi arusaadavamaks, kui tuletame nüüd meelde selle sõnapere eelpool käsitletud tähenduslikku arengut: nägime ju ometi, et võhlitsemine tähendab ka jookslenemist, aelemist, hulkumist, kuna võhl(u) on joosik, hulkur, — no eks me jõuagi siis nõnda hõlpsasti hulkuva roti ehk alias „võhl-roti” nimetuseni (Rõngus, kus võhl rotinimena sugugi ei esine, seletetigi, et jah, just „roti võhli-sanuve ümbre”. — Ka on tuttav mitmepool võrdlus: kaval nagu võhl, tige nagu uss (Kanepi, Kambja, Võnnu)). Ka keeleline külg ei tee siin raskusi: üheltpoolt on assimilatsiooni teel tekkinud võhl-rott > võhr-rott (edasi veel > võh-rott, mis on seginend teise tüvega ja põhjustand sõnakuju võhk-rott — vt. alamal), kuna teiselt poolt liitsõnast on jäetud ära lõpuosa ja abstraheeritud rotinimeks lihtsalt võhl ~ võhr. Mida enam on tuhmund ja ununenud rotinimetuse tähenduslik side võhlu-mõistega, seda hõlpsamini on moonutet siis ka sõna häälikulist kuju, ja nõnda on tekkinud juhuslikumad võhn, võhv ja isegi võh(i)k, kus esialgne võhl on suland juba hoopis uude tüvve (Vrdl. lisaks l ~ r ~ n vaheldust sellises sõnas nagu näit. korter ~ kortel ~ korten ~ kolter. Ka Saareste (LVK I 71) esitab mõningaid paralleel-näiteid). Ja rotinimetuse võhl moonund kujul on rännand ka neisse kihelkondesse, kus nõianimi võhl ei esinegi, kusjuures võime hoomata väga huvitavat seika sõna geograafilises levimises: aeleja ja roti tähendused levivad Võru-Setust kahes erinevas suunas: üks lääne ja loode, teine põhja sihis (vt. kaarti, kus joon eraldab mõlema tähenduse levimist). Kuna Saareste antud „leksikaalsed vahekorrad” rotinimetuste suhtes on osutund väga puudulikkeks, siis esitagem siin andmestik võhlu kohta rotinime-tusena täielikumalt:

3a) VÕHL: -u (Setu, Vastseliina, Rõuge, *Kanepi, Põlva, Rāpina, Võnnu, Kambja, Ta-Maarja); esineb ka a-tüvelisena (Setu, Põlva) ja i-tüvelisena (Põlva, Kambja) (Keegi „asjatundja” väitis, et Põlvas öeldavat isegi jõhli!).

3 b) VÕHR: -u (Setu, Rāpina, Põlva, Võnnu, Kambja, Ta-Maarja) (On ilmund isegi A. Roose romaan „Võhrupesa” (1927), millega just võhr-sõnakuju rotinimetusega pretendeerib kirjakeelseks terminiks; see ongi soovitatav, et eraldada seda tähenduslikult kadeda nimetusest võhl, kuna saaremaaline võlu on omandand kirjakeeles juba püsivalt veetlevuse tähenduse, — nii siis kolm kirjakeelset sõna sootu erineva tähendusega, aga kõik ühest tüvest!); esineb ka i-tüvelisena (Rāpina, *Põlva, *Võnnu) (Võnnu Mäksas seleteti, et võhri ei tarviteta mitte ainult roti, vaid ka üldse halva looma või inimese tähenduses (?)).

3c) VÕHN: -a (Rõuge, Põlva, Rāpina), ka -i (Rāpina, Põlva, Kanepi, Võnnu) ja -u (Põlva, Vastseliina, Petseri).

3d) VÕHV: -i (*Võnnu).

3 e) VÕH(I)K: plur. võh(i)ko' ~ võh'k: võhi' (*Rāpina); võhi-roti' (Põlva) (Ka tige, kade inimene olevat võh'k (*Rāpina). Võnnus öeldavat vallatu lapse kohta koguni veel jõhik!).

Mainitagu lõpuks veel sedagi, et võhl ei tarvitse tähendada alati just põõningu- või rändrotti, vaid mõnikord seletetakse, et „võhnu' omma' veeroti” (Petseri). Ka nimetatakse tuhkrut võhruks: jutustaja isa ise kaevand alati, et võhrud murdvat kanad ära, vaja püüda neid, võhru nahk olevat kallid (Võnnu). Võib-olla kontaminatsioon tuhkruga on tekitand ka võhkru, kellest kõneleja isegi ei teadnud enam, mis loom see õige on (Tartu).